

С.В. Куліцька,
аспірантка юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Погляд на правосуддя перехідного періоду в країнах Латинської Америки крізь призму практики Міжамериканської комісії з прав людини (МАКПЛ) та Міжамериканського суду з прав людини (МАСПЛ)

На перший погляд у читача, котрий/котра проживає на території держави Україна, можуть виникнути логічні запитання: навіщо взагалі мені/нам вивчати досвід запровадження моделей правосуддя перехідного періоду в країнах Латинської Америки? Хіба досвід цих країн є релевантним для України? Пошук відповідей на ці, а також на низку інших пов'язаних з ними запитань і становить мету написання цього дослідження.

В першу чергу, вважаю за доцільне зазначити, що вивчення досвіду запровадження моделей правосуддя перехідного періоду в країнах Латинської Америки може стати запорукою успішності впроваджуваної національної правової моделі. При цьому, не йдеться про механічне запозичення моделі перехідного правосуддя чи рецепцію правових форм окремих механізмів її реалізації. Звісно ж економічні, політичні, соціальні, правові передумови реалізації комплексу процесів та механізмів перехідного правосуддя у цих країнах характеризуються власною неповторністю, унікальністю, а минуле необхідно сприймати в якості одного з важливих орієнтирів у процесі стратегічного планування і прогнозування. Адже, як зазначено в одному з провідних документів щодо реалізації концепції правосуддя перехідного періоду¹, «... задалегідь визначені рішення виявляються необачними. Потрібно просто використовувати досвід інших країн/місць у якості відправного пункту для проведення обговорень та прийняття рішень на місцевому рівні».

Слід підкреслити, що трансформації у країнах Латинської Америки відбувалися, як правило, у ході зміни державно-правових (політичних) режимів, під час якої мали місце і збройні конфлікти² внаслідок опору попереднього режиму або у відповідь на насильство, застосоване цим режимом. При цьому, однак, ані завершення збройного протистояння, ані ведення мирних переговорів не зумовили остаточних безповоротних перетворень, сталість яких залежала насамперед від результативності тривалого процесу примирення, соціального діалогу, ключовими учасниками якого були жертви серйозних порушень прав і свобод людини та власне порушники, навіть за умови відсутності будь-яких акту спокути чи відповідальності з боку останніх. Крім того, в деяких державах (наприклад, у Республіках Гватемала та Перу, Аргентинській Республіці) ключову роль у цьому процесі відіграли неурядові громадські організації, об'єднання, а також деякі інші учасники міжнародних правозахисних мереж³, завдяки зусиллям (перш за все, громадському контролю і моніторингу) яких забезпечувалася інклюзивність і транспарентність згаданого процесу. Водночас, у такий спосіб відновлювалася довіра до державного механізму.

У зв'язку із зазначеним правозастосовні органи нових демократичних режимів зіштовхувалися зі складними питаннями віднаходження балансу між ефективним захистом прав потерпілих осіб і дотриманням гарантій належної правової процедури щодо осіб, які вчинили серйозні порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права, які, зазвичай, вирішувалися у способи виконання державою взятих на себе міжнародних договірних зобов'язань, з огляду на доктрину правомірних (законних)

¹ Доклад Генерального секретаря «Господство права и правосудие переходного периода в конфликтных и постконфликтных обществах» [S/2004/616] от 23 августа 2004 г., п. 16 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=4a895b662>

² Переважно внутрішні, неміжнародного характеру, хоча були і винятки: т.зв. «Футбольна війна» - ісп. *Guerra del Fútbol* – між Ель-Сальвадором і Гондурасом тривалістю з 14 по 20 липня 1969 р.

³ Детальніше див.: Margaret E. Keck, Kathryn Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1998. – pp. 1-121.

очікувань⁴/застосування міжнародного права як невід'ємної складової національної правової системи⁵/визнання примату міжнародного права, якщо таким чином гарантується дія принципу *pro homine*⁶. Як свідчить досвід більшості країн Латинської Америки, в довгостроковій перспективі жодні спеціальні, тимчасові або зовнішні заходи/засоби/механізми захисту не зможуть замінити ефективної роботи національної системи відправлення правосуддя, проте такі заходи/засоби/механізми є вкрай необхідними та корисними під час перехідного періоду. Показовими у цьому плані є МАКПЛ і МАСПЛ, що складають окрему регіональну систему захисту прав і свобод людини, яка за багатьма ознаками є схожою до європейської.

При цьому, варто наголосити, що МАКПЛ є одним з основних органів згідно зі Статутом ОАД (на відміну від МАСПЛ, заснованого на конвенційній основі), який представляє усіх держав-учасниць ОАД, що відіграло неабияку роль для правосуддя перехідного періоду. По-перше, МАКПЛ наділена компетенцією по оцінці ситуації у сфері прав і свобод людини в кожній державі-учасниці ОАД, а не лише у тих державах, які ратифікували Американську конвенцію про права людини (Пакт Сан-Хосе)⁷ (надалі - АКПЛ) і визнали юрисдикцію МАСПЛ. По-друге, компетенція МАКПЛ поширюється на ситуації, що мали місце з моменту її заснування в 1959 р., тому Комісія може застосувати Американську декларацію прав і обов'язків людини щодо обставин, які передували ратифікації АКПЛ. Тобто, МАКПЛ наділена значно ширшою компетенцією у часі, ніж МАСПЛ, котрий уповноважений розглядати лише ті події, що трапилися після визнання відповідною державою юрисдикції Суду. Ця відмінність мала вирішальне значення в таких країнах, як Аргентинська Республіка, Республіки Чилі та Ель-Сальвадор, Федеративна Республіка Бразилія, які ратифікували АКПЛ та/або визнали юрисдикцію МАСПЛ лише після відновлення демократії чи наприкінці громадянської війни, тим самим унеможливаючи прийняття Судом рішень у справах про серйозні, масові і систематичні порушення прав і свобод людини, що мали місце протягом цих періодів. У цих країнах МАСПЛ, на відміну від МАКПЛ, міг розглядати тільки процесуальні порушення або порушення належної правової процедури; Суд не мав можливості розглядати питання про порушення матеріально-правового характеру (порушення прав і свобод), таких як масові вбивства, позасудові страти, тортури⁸. Виняток з цього правила становлять лише випадки насильницьких зникнень, які кваліфікуються як триваючий злочин, хоча підхід МАСПЛ щодо цього винятку носив вкрай обмежувальний характер⁹. У своїй практиці МАСПЛ наголошував на необхідності встановлення внутрішніх національних засобів правового захисту у кожній із держав шляхом:

⁴ Daly, Paul, A Pluralist Account of Deference and Legitimate Expectations (September 10, 2015). Matthew Groves and Greg Weeks eds, *Legitimate Expectations in the Common Law World*, Hart Publishing, 2016, Forthcoming. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2658645>

⁵ Для прикладу, у своїй постанові від 7 липня 1992 р. у справі *Ekmekdjian v. Sofovich*, Верховний суд Аргентини підтвердив можливість аргументування відповідальності відповідно до положень ст. 14 АКПЛ, за відсутності нормативно-правового регулювання на рівні національного законодавства. Детальніше див.: http://perio.unlp.edu.ar/sites/default/files/ekmekdjian_sofovich.pdf

⁶ Negishi, Yota, *The Pro Homine Principle's Role in Regulating the Relationship between Conventionality Control and Constitutionality Control* (June 6, 2016). Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper No. 2016-13. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2791008>

⁷ American convention on human rights, «Pact of San Jose, Costa Rica». Available at: https://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.pdf

⁸ Для прикладу, див.: I/A Court H.R., *Case of the Moiwana Community v. Suriname*. Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs. Judgment of June 15, 2005. Series C No. 124. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_124_ing.pdf

⁹ Для прикладу, див.: I/A Court H.R., *Case of Blake v. Guatemala*. Preliminary Objections. Judgment of July 2, 1996. Series C No. 27. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_27_ing.pdf; I/A Court H.R., *Case of the Serrano Cruz Sisters v. El Salvador*. Preliminary Objections. Judgment of November 23, 2004. Series C No. 118. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_118_ing.pdf

- наслідуювання національними судами тлумачення Суду в частині забезпечення гарантій прав людини, передбачених АКПЛ, та заохочення національних судів здійснювати т.зв. «конвенційний контроль» за дотриманням норм міжнародних конвенцій у сфері прав людини¹⁰. Слід зазначити, що в контексті правосуддя перехідного періоду найбільш «дружнє» ставлення до практики органів міжамериканської системи продемонстрували національні судові органи таких країн Латинської Америки, як Аргентинська Республіка, Республіки Колумбія та Перу¹¹.

- вжиття державою заходів по підготовці сил безпеки, прийняттю адекватних (пропорційних) кримінальних законів, а також інших заходів для сприяння запобіганню і покаранню порушень прав людини (тобто, виконання державою своїх позитивних зобов'язань¹²). При цьому МАСПЛ зауважує на те, що вжиття державою подібних заходів не має бути просто формальністю, а повинно відповідати критерію ефективності, що проявляється, насамперед, у результативності боротьби з безкарністю; держава повинна виконувати це зобов'язання за власною ініціативою, а не уможлиблювати його виконання залежно від зусиль приватних осіб (потерпілих від порушень та членів їх сімей)¹³. Тобто, держава повинна виконувати свої позитивні зобов'язання по боротьбі з безкарністю «всіма можливими засобами»¹⁴.

Окремим аспектом зобов'язань держави по боротьбі з безкарністю є констатація істини, що водночас становить сатисфакцію і потенційно має гарантувати неповторення того, що трапилося, у майбутньому. Так, у своєму щорічному звіті (1985/1986 pp.)¹⁵ МАКПЛ зазначила, що у ситуаціях серйозних порушень прав і свобод людини існує право знати правду/істину про те, що трапилося, якому притаманні особистий [члени сім'ї загиблих мають право на одержання достовірної інформації про те, що трапилося з їх рідними] та соціальний [кожне суспільство має невід'ємне право знати правду/істину про події минулого, а також мотиви й обставини, за яких могли відбуватися настільки аномальні порушення, з тим, щоб запобігти їх повторенню] виміри. МАСПЛ же переважно розглядає особистий вимір права знати правду/істину, відносячи його до права жертв і їхніх родин на отримання роз'яснення фактів з допомогою судового розслідування і винесення судового рішення

¹⁰ I/A Court H.R., *Case of Almonacid Arellano et al. v. Chile*. Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs. Judgment of September 26, 2006. Series C No. 154, § 124. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_154_ing.pdf

¹¹ Наприклад, в одній зі справ Верховний суд Аргентини скасував Закони *Punto Final* та *Obediencia Debida*, мотивуючи рішення практикою МАКПЛ та МАСПЛ [Supreme Court of Justice of the Nation, «*Simón, Julio Héctor et al.*, on the illegitimate deprivation of liberty, etc.», Case 17.768C.], а Конституційний Суд Перу, базуючись на тлумаченні МАСПЛ, встановив право знати правду/істину [Constitutional Court of Peru, Judgment in the *Genaro Villegas Namuche Case*, file 2488-2002-HC/TC, March 18, 2004]. В Колумбії же при розгляді заяви про захист основоположних конституційних прав [ісп. *accion de tutela*] Конституційний Суд постановив, що допускається використання способів перегляду, які передбачають повторне розслідування/дослідження обставин у справі, якщо цього вимагають МАКПЛ або МАСПЛ, і що принципи *res judicata* та *non bis in idem* не перешкоджають використанню таких способів [Constitutional Court of Colombia, Judgment C-004/03, January 20, 2003]. З цього приводу див.: «Victims Unsilenced: The Inter-American Human Rights System and Transitional Justice in Latin America», edited by Due Process of Law Foundation, 2007. p. 143. Available at: <http://dplf.org/sites/default/files/1190403828.pdf>

¹² З цього приводу слід звернути особливу увагу на перше рішення МАСПЛ по суті 1988 р.: I/A Court H.R., *Case of Velásquez Rodríguez v. Honduras*. Merits. Judgment of July 29, 1988. Series C No. 4, § 166. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_ing.pdf

¹³ I/A Court H.R., *Case of the «Mapiripán Massacre» v. Colombia*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of September 15, 2005. Series C No. 134, §§ 219, 223, 232, 237. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_134_ing.pdf

¹⁴ I/A Court H.R., *Case of Goiburú et al. v. Paraguay*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of September 22, 2006. Series C No. 153, § 164. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_153_ing.pdf

¹⁵ Annual Report of the Inter-American Commission on Human Rights, 1985-1986, OEA/Ser.L/V/II.68, Doc. 8 rev. 1, 26 September 1986, Chapter 5. Available at: <http://www.cidh.org/annualrep/85.86eng/chap.5.htm>

відповідно до ст.ст. 8 та 25 АКПЛ (тобто, права на доступ до правосуддя)¹⁶. Ще у своєму першому рішенні по суті у справі *Velásquez Rodríguez* в 1988 р. МАСПЛ наголосив, що навіть тоді, коли винуватець порушення не може бути юридично покараний за певних обставин, держава зобов'язана використовувати наявні в її розпорядженні засоби для того, щоб інформувати родичів про долю жертв і, якщо останні загинули, про місце знаходження останків¹⁷. Згадку же про соціальний вимір права знати правду/істину можна віднайти в одному з рішень МАСПЛ про зникнення безвісти двох молодих сестер під час війни в Ель-Сальвадорі¹⁸, однак навіть у цьому випадку МАСПЛ в якості пріоритетного розглядає все ж особистий вимір аналізованого права. При розгляді деяких інших справ МАСПЛ, зазначивши, що Комісія або сторона стверджує про право всього суспільства знати правду/істину, дійшов висновку, що будь-яке право на правду/істину зводиться до права членів сім'ї на доступ до правосуддя, «за обставин цієї справи»¹⁹. Коли же МАСПЛ доводилося безпосередньо вирішувати питання про соціальний вимір права на правду/істину, то Суд відхилив твердження про те, що т.зв. право на встановлення істини є «автономним» правом, встановленим у АКПЛ²⁰, тобто, знову ж таки поставив під сумнів, що носієм цього права є суспільство в цілому. Проте навіть за такого підходу, МАСПЛ намагається гарантувати практичну реалізацію права громадськості на правду/істину шляхом, наприклад, трактування права на отримання інформації відповідно до ст. 13 АКПЛ як такого, що презюмує наявність у громадськості юридичної можливості доступу до державних документів, архівів тощо²¹ (у тому числі, матеріалів розслідування серйозних порушень прав і свобод людини, проте лише після їх завершення). До того ж звичайною для МАСПЛ практикою стало включення до наказів про виплату репарацій вимоги про опублікування державою результатів розслідування у справах, вирішених МАСПЛ. Тож, незважаючи на те, що МАСПЛ не визнає наявності матеріально-правового характеру в соціальному вимірі права на правду/істину, він, як правило, визнає, що адекватні репарації для жертв та їхніх родин передбачають, щоб суспільство знало правду про грубі порушення прав людини, задля досягнення компенсаційних і превентивних цілей, і вимагає від держав встановити істину не лише для жертв і їх сімей у конкретній справі, але й для суспільства в цілому.

Реалізацію контрольної функції міжамериканської системи захисту прав і свобод людини у перехідний період, як і її взаємозв'язок із принципами та нормами міжнародного права, можна простежити на прикладі справ про присудження МАСПЛ відшкодування (репарацій), при визначенні обсягу/розміру яких МАСПЛ, як правило, враховує Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права²², «адаптуючи» їх до фактичних обставин конкретної ситуації порушення прав людини. Такий підхід Суду контрастує зі практикою

¹⁶ Див.: I/A Court H.R., *Case of Almonacid Arellano et al. v. Chile*, § 148; I/A Court H.R., *Case of Barrios Altos v. Peru*. Merits. Judgment March 14, 2001. Series C No. 75, § 48. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_75_ing.pdf

¹⁷ I/A Court H.R., *Case of Velásquez Rodríguez v. Honduras*, § 181.

¹⁸ I/A Court H.R., *Case of the Serrano Cruz Sisters v. El Salvador*. Judgment of March 1, 2005, Ser. C, No. 120, § 62. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_120_esp.pdf

¹⁹ Для прикладу, див.: I/A Court H.R., *Case of Bámaca Velásquez v. Guatemala*. Merits. Judgment of November 25, 2000. Series C No. 70, §§ 197-201. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_70_ing.pdf

²⁰ I/A Court H.R., *Case of the Pueblo Bello Massacre v. Colombia*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of January 31, 2006. Series C No. 140, § 219. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_140_ing.pdf

²¹ I/A Court H.R., *Case of Claude Reyes et al. v. Chile*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of September 19, 2006. Series C No. 151. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_151_ing.pdf

²² Резолюція ГА ООН А/RES/60/147 «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 16 грудня 2005 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_e53

ЄСПЛ²³. У той час як ЄСПЛ, на підставі ст. 41 ЄКПЛ, традиційно застосовує такий засіб захисту як грошова компенсація, МАСПЛ, згідно зі ст. 63 АКПЛ, присуджує репарації, виходячи з принципово інших позицій, застосовуючи, окрім грошової, й інші форми (способи) виплати репарацій²⁴. Для прикладу, в Республіках Гватемала²⁵ та Перу²⁶ час від часу відшкодування майнової шкоди здійснювалося у формі виділення/повернення земельних ділянок або бізнес-навчання. До того ж у зв'язку з масовим характером порушень прав і свобод людини щодо названих держав, за рекомендаціями Комісії по встановленню істини та примиренню, використовувалася колективна форма відшкодування²⁷, в основі якої - належне сервісне обслуговування (надання послуг і виконання робіт) (наприклад, будівництво оздоровчих, реабілітаційних центрів, надання жертвам соціальних послуг тощо). Цікаво й те, що у практиці МАСПЛ нерідко зустрічаються випадки застосування вибачення з боку офіційної влади перед потерпілими як способу захисту їх порушених прав у формі сатисфакції у межах реалізації механізмів правосуддя перехідного періоду²⁸. Крім того, у практиці МАСПЛ поширеними є випадки присудження сатисфакції окремо у формах визнання владою фактів і власної відповідальності, а також вшанування пам'яті та данина жертвам порушень²⁹. При цьому, однак, і досі проблемним залишається питання про можливість/неможливість примусового виконання рішення МАСПЛ у частині репарацій у названих вище формах сатисфакції (особливо, вибачення перед потерпілими), вирішення котрого невіддільне від подолання проблеми контролю за виконанням рішень МАСПЛ.

Таким чином, повертаючись до відповіді на поставлені на початку проведення дослідження запитання, можна дійти до наступного загального висновку: вивчення досвіду запровадження моделей правосуддя перехідного періоду в країнах Латинської Америки допомагає краще усвідомити складність шляху, котрий продовжують торувати ці країни, щоб врешті-решт, як не парадоксально, бути визнаними найбільш сталими країнами на планеті Земля, жителі яких є найщасливішими (!)³⁰ У чому полягає таємниця таких кардинальних перетворень? Напевно у тому, що населення названих країн зуміло повною мірою досягнути

²³ «What should the European Court learn from the Inter-American Court on reparation?» by Dr. Clara Sandoval, published 1 Jun 2012, available at: <http://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2014/10/Bulletin-17-ENG.pdf>

²⁴ Особливо, у справах про порушення прав корінних народів: I/A Court H.R., *Case of the Mayagna (Sumo) Awajitj Community v. Nicaragua*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of August 31, 2001. Series C No. 79. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_79_ing.pdf; I/A Court H.R., *Case of the Yakye Axa Indigenous Community v. Paraguay*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of June 17, 2005. Series C No. 125, § 149. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_125_ing.pdf; I/A Court H.R., *Case of the Sawhoyamaxa Indigenous Community v. Paraguay*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of March 29, 2006. Series C No. 146, § 248. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_146_ing.pdf; I/A Court H.R., *Case of the Saramaka People. v. Suriname*. Preliminary Objections, Merits, Reparations, and Costs. Judgment of November 28, 2007 Series C No. 172, § 115. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_172_ing.pdf

²⁵ «Victims Unsilenced: The Inter-American Human Rights System and Transitional Justice in Latin America», p. 21.

²⁶ I/A Court H.R., *Case of Cantoral Huamani and García Santa Cruz v. Peru*. Preliminary Objection, Merits, Reparations and Costs. Judgment of July 10, 2007. Series C No. 167. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_167_ing.pdf

²⁷ Детальніше див.: Contreras-Garduño, D. & Rombouts, S., (2011). Collective Reparations for Indigenous Communities Before the Inter-American Court of Human Rights. *Utrecht Journal of International and European Law*. 27(72), pp.4-17. DOI: <http://doi.org/10.5334/ujiel.ag>; «Defining Beneficiaries of Collective Reparations: The experience of the IACtHR» by Diana Contreras-Garduño. Available at: <http://amsterdamlawforum.org/article/viewFile/288/460>

²⁸ I/A Court H.R., *Case of the Massacres of El Mozote and nearby places v. El Salvador*. Merits, Reparations and Costs. Judgment of October 25, 2012. Series C No. 252, § 357. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_252_ing1.pdf

²⁹ Для прикладу, див.: I/A Court H.R., *Case of Trujillo Oroza v. Bolivia*. Reparations and Costs. Judgment of February 27, 2002. Series C No. 92, § 77. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/Seriec_92_ing.pdf; I/A Court H.R., *Case Gelman v. Uruguay*. Merits and Reparations. Judgment of February 24, 2011 Series C No. 221, §§ 261-267. Available at: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_221_ing.pdf

³⁰ З цього приводу див.: <https://www.weforum.org/agenda/2016/07/greenest-happiest-country-in-the-world/>

етичне вчення «благоговіння перед життям» (нім. *Ehrfurcht vor dem Leben*)³¹. Тож, безумовно, досвід цих країн є релевантним для України.

Замість Післямови

Колись давно старий індіанець відкрив своєму онукові важливу життєву істину.

- Всередині кожної людини йде боротьба, що нагадує боротьбу двох вовків. Один вовк уособлює зло: ненависть, егоїзм, заздрість, брехню... Інший же – добро: мир, надію, любов, доброту, правду...

Онук, зворушений до глибини душі словами дідуся, на мить замислився, а потім запитав:

- А який вовк урешті-решт перемагає?

Старий індіанець ледь помітно посміхнувся і відповів:

- Завжди перемагає той вовк, якого ти годуєш!

³¹ Розроблене німецьким лікарем, гуманістом і філософом Альбертом Швейцером у 1915 р. Детальніше див.: Швейцер А. Благоговеніє перед життям: Пер. с нем. / Сост. и посл. А.А. Гусейнова; Общ. ред. А.А. Гусейнова и М.Г. Селезнева. - М.: Прогресс, 1992. - 576 с.